

PRZEDMOWA

Ideolodzy i działacze ruchu komunistycznego od jego zarania przekonywali, że tylko zbudowanie społeczeństwa bezklasowego rozwiąże nie tylko sprawy ekonomiczne, ale także wszystkie potrzeby ze sfery kultury, a zwłaszcza kwestie językowe. Po rewolucji 1917 r. takim modelowym rozwiązaniem na terenie byłego imperium carskiego miało być wcielenie w życie leninowskiej polityki narodowościowej. Jej zasady definiowano jako pełne poszanowanie języków narodowych, rozwój szkolnictwa i instytucji kultury. Miało to dotyczyć nie tylko narodu dominującego w danej republice, ale także żyjących tam mniejszości narodowych¹. W latach dwudziestych w radzieckich republikach – białoruskiej i ukraińskiej – na terenach ze znaczącym odsetkiem ludności polskiej, język polski funkcjonował zarówno w organach partii komunistycznej i komsomole, jak i administracji terenowej. Tworzono tam polskie rady wiejskie, a nawet polskie rejony autonomiczne. Początkowo polityka ta znalazła wielu zwolenników. Szybko jednak przyszło rozczarowanie. Na początku lat trzydziestych coraz wyraźniej widać było zmianę dotychczasowej polityki narodowościowej. Pod ich koniec zaczęła przybierać wyraźnie represyjny charakter, a jej apogeum stanowiła tzw. operacja polska, przeprowadzona przez NKWD w latach 1937-1939.

Rodzi się więc pytanie: czemu miała służyć polityka narodowościowa władz radzieckich w latach dwudziestych? Po pierwsze, bolszewicy zdawali sobie sprawę, że nie da się wyhamować procesów ożywienia narodowego Ukraińców i żyjących na Ukrainie mniejszości narodowych po upadku caratu, w okresie Ukraińskiej Centralnej Rady, Hetmanatu i Ukraińskiej Republiki Ludowej. Uwolnienie od państwowej rusyfikacji, cenzury i nadzoru policyjnego uaktywniło społeczne inicjatywy inteligencji i elit politycznych, a także ziemiaństwa, zmierzające do zakładania szkół, teatrów, wydawania czasopism, organizacji różnego rodzaju kursów mających na celu podtrzymywanie tożsamości narodowej. Stopniowo opanowujący ziemie ukraińskie reżim bolszewicki, pragnąc akceptacji, nie mógł początkowo procesom tym się przeciwstawić. Władze postanowiły więc to ożywienie narodowe wy-

---

¹ Zob. np. В. Садовський, *Національна політика совітів на Україні*, Варшава 1937.

korzystać do integracji społeczeństwa, zwłaszcza że w ówczesnej propagandzie silnie lansowano hasło „Kraju Rad, jako państwa bez ucisku narodowego”. Józef Stalin ówczesny ludowy komisarz do spraw narodowości w rządzie centralnym, będący właściwym realizatorem leninowskiej polityki narodowościowej, lansował więc hasło „jedności w różnorodności”). Nie była to jednak wyłącznie taktyka obliczona na pozyskanie mniejszości narodowych, gdyż, mimo przegranej w 1920 r. wojny z Polską, wciąż wierzono w rychły wybuch rewolucji proletariackiej w Europie Zachodniej, zwłaszcza w Niemczech, a wtedy i w Polsce. Eksperyment narodowościowy w Kraju Rad miał więc również realne cele praktyczne, zwłaszcza osłabienie przekonania, że tylko państwo narodowe jest gwarancją rozwoju języka i kultury narodowej, a także przygotowanie kadr dla wymienionych powyżej krajów po obaleniu tam rządów burżuazyjnych. Czy jednak pozwolono na wszechstronny rozwój kultury narodowej? O pełnym rozwoju narodowym nie mogło być mowy. Upowszechniane wartości kulturowe mogły być „narodowe w formie”, ale tylko „proletariackie w treści”. Nawet walkę z analfabetyzmem traktowano instrumentalnie. Upowszechnienie nauki czytania i pisania po polsku było reżimowi potrzebne do prowadzenia agitacji komunistycznej, zwłaszcza w polskich środowiskach wiejskich, gdzie najczęściej chłopci polscy nie znali języka rosyjskiego ani nawet ukraińskiego. Władze bolszewickie w latach dwudziestych starały się przy tej okazji także osłabić politycznie naród ukraiński, w którym wciąż żywe były tradycje niepodległościowe, zwłaszcza że wobec słabości radzieckiej gospodarki niezadowolenie społeczeństwa z rządów radzieckich rosło. Kiedy jednak z czasem okazało się, że rewolucji w Polsce, ani w Niemczech nie będzie, a na Ukrainie społeczeństwo spacyfikowano, leninowska polityka narodowościowa ukazała swoje prawdziwe oblicze. W latach trzydziestych przystąpiono więc do rugowania języka polskiego z życia publicznego, a następnie likwidacji polskich szkół, instytucji kulturalnych i czasopism. Taktycznie czyniono to niby „w obronie ukraińskości”, by następnie już wkrótce zastąpić ją zwykłą rusyfikacją, którą tym razem „ubrano w kostium” uniwersalizmu proletariackiego².

Najbardziej wymownym jej przejawem może być tu stosunek do polskich rad wiejskich oraz utworzonego w 1925 r. Polskiego Rejonu Narodowościowego ze stolicą w Marchlewsku. Gdy okazało się, że chłopci polscy są bardzo przywiązani do prywatnej własności ziemi,

² Ю. Шаповал, *ГПУ-НКВД як інструмент антиукраїнізації в 20-30-ті роки*, „Український Історик” 1995, nr 1-4, s. 57-72.

a także pragną kontynuować własne tradycje narodowe, nawet te „proletariackie w treści”, to Biuro Polityczne KC Komunistycznej Partii (bol-szewików) Ukrainy podjęło decyzję o stopionym zmienianiu polskich rad wiejskich na ukraińskie bądź mieszane, a w 1935 r. zlikwidowano rejon marchlewski³. Analogiczny proces dotyczył polskiego szkolnictwa. Następnie, jak to było w zwyczaju radzieckiego aparatu władzy posypały się podejrzenia, aresztowania, zesłania do łagrów, wyroki śmierci i wreszcie deportacje do Kazachstanu. Na liczebność polskiej populacji fatalnie wpłynęło także zjawisko masowego głodu na Ukrainie Radzieckiej w latach 1932-1933⁴. W efekcie społeczność ta stawała się coraz mniejsza. Proces ten wyraźnie rozpoczął się po rezygnacji w ZSRR z tzw. Nowej Polityki Ekonomicznej (NEP), kiedy to po ożywieniu gospodarczym nastąpiła przymusowa kolektywizacja i likwidacja wszelkich przejawów gospodarki rynkowej. W okresie od 1928 r. do 1939 ludność polska zmniejszyła się w radzieckiej części Ukrainy co najmniej o 120 tys. i w 1939 r. liczyła już tylko ok. 350 tys. osób⁵.

*

Porewolucyjne dzieje społeczności polskiej na Ukrainie Radzieckiej mają już obfitą literaturę⁶. Od lat ukazują się także zbiory dokumentów, będące

³ H. Stroński, *Represje stalinizmu wobec ludności polskiej na Ukrainie w latach 1929-1939*, Warszawa 1998, s. 137.

⁴ Zob. *Колективізація і голод на Україні. 1929-1933. Збірник документів і матеріалів*, ред. С.В. Кульчицький та ін., Київ 1992.

⁵ Центральний державний архів громадських об'єднань України, Київ, фонд 1, оп. 23, spr. 5619, k. 35.

⁶ Wystarczy wymienić chociażby najważniejsze prace z tej dziedziny: R. Conquest, *Wielki terror*, Warszawa 1997; R. Dzwonkowski, *Kościół katolicki w ZSSR 1917-1939. Zarys historii*, Lublin 1997; Idem, *Losy duchowieństwa katolickiego w ZSSR 1917-1939. Martyrologium*, Lublin 1998; M. Iwanow, *Pierwszy naród ukarany. Polacy w Związku Radzieckim*, Warszawa-Wrocław 1991; Idem, *Zapomniane Ludobójstwo. Polacy w państwie Stalina. „Operacja polska” 1937-1938*, Kraków 2015; H. Jabłoński, *Polska autonomia narodowa na Ukrainie. 1917-1918*, Warszawa 1948; P. Kaleniczenko, *Polacy w rewolucji październikowej i wojnie domowej na Ukrainie, 1917-1920*, Warszawa 1969; M. Korzeniowski, *Za Złotą Bramą. Działalność społeczno-kulturalna Polaków w Kijowie w latach 1905-1920*, Lublin 2009; J.M. Kupczak, *Polacy na Ukrainie w latach 1921-1939*, Wrocław 1994; *Справа „Польської Організації Військової” в Україні. 1920-1939 рр. Збірник документів та матеріалів*, ред. С.А. Кокін, Р.Ю. Подкур, О.С. Рубльов, Київ 2011; T. Skalski, *Terror i cierpienie. Kościół katolicki na Ukrainie 1900-1932. Wspomnienia*, oprac. ks. J. Wołczański, Lublin-Rzym-Lwów 1995; T. Sommer, *Operacja Antypolska NKWD 1937-1938. Geneza i przebieg ludobójstwa popełnionego na Polakach w Związku Sowieckim*, Warszawa

efektem kwerend polskich historyków w archiwach ukraińskich. Główny kierunek tych badań i działalności edytorskiej koncentruje się głównie wokół ukazania mechanizmów represji, procesów denacjonalizacyjnych oraz wynikających z tego statystyczno-demograficznych zmian społeczności polskiej. W naszym projekcie nie rezygnujemy z takich badań, ale jednocześnie staramy się ukazywać jednostkowe losy Polaków żyjących w warunkach radzieckiego reżimu. Są to indywidualne biografie, ankiety personalne wypełniane przy okazji przesłuchań, protokoły śledztw, wyroki sądowe. Bywa, że dotyczą one także sąsiadów lub współtowarzyszy pracy represjonowanych Polaków – przedstawicieli innych narodów: Ukraińców, Rosjan, Niemców, Żydów.

Edycję wspomnianych źródeł rozpoczęliśmy w Południowo-Wschodnim Instytucie Naukowym w 1998 r. Jej dotychczasowym efektem jest wydanie 12 tomów dokumentów obejmujących lata 1917–1991, w tym 8 tomów dotyczy okresu międzywojennego, od rewolucji październi-

---

2014; H. Stroński, *Represje stalinizmu wobec ludności polskiej na Ukrainie w latach 1929-1939*, Warszawa 1998; Г. Стронський, *Злет і падіння. Польський національний район в Україні у 20-30-і роки*, Тернопіль 1992. Kwestie mniejszości polskiej na Ukrainie Radzieckiej były poruszane także w szeregu artykułów zamieszczanych w specjalistycznych czasopismach i pracach zbiorowych. Na uwagę zasługują m.in.: J. Daszkiewicz, *Prasa polska na Ukrainie Radzieckiej. Zarys historyczno-bibliograficzny*, „Rocznik Historii Czasopiśmiennictwa Polskiego” 1966, t. V, s. 2, s. 95-107; G. Hryciuk, *Patria in exsilio? Masowe deportacje radzieckie do Kazachstanu w latach 30.-50. XX wieku*, [w:] *Polacy w Kazachstanie. Historia i współczesność*, red. S. Ciesielski, A. Kuczyński, Wrocław 1996, s. 211-235; О. Рубльов, В. Репринцев, *Репресії проти поляків в Україні у 30-мі роки*, „3 архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ” 1995, nr. 1/2 (2/3), s. 120-152; H. Stroński, *Deportacje-masowe wywózki ludności polskiej z Ukrainy do Kazachstanu w 1936 r.*, „Przegląd Polonijny” 1997, t. 23, nr 3, s. 108-121; Idem, *Nieudany eksperyment. Treść, formy i skutki sowietyzacji ludności polskiej na Ukrainie w latach 20. i 30. XX wieku*, [w:] *Polska droga do Kazachstanu. Materiały z międzynarodowej konferencji naukowej, Żytomierz 12-14 października 1996 r.*, Warszawa 1998, s. 7-23; Idem, *Wielka prowokacja NKWD. Sprawa Polskiej Organizacji Wojskowej na Ukrainie w latach 1933–1938*, [w:] *Europa nieprowincjonalna. Przemiany na ziemiach wschodnich dawnej Rzeczypospolitej (Białoruś, Litwa, Łotwa, Ukraina, wschodnie pogranicze III Rzeczypospolitej Polskiej) w latach 1772–1999*, pr. zbior. pod red. K. Jasięwicza, Warszawa-Londyn 1999, s. 867-877, О. Рубльов, Ян Саулевич (1897-1937). *Біографія «хрещеного батька» Мархлевського району у контексті репресій 1930-х років*, [w:] *Історія України: маловідомі імена, події, факти. Збірник статей „Реабілітовані історією”*, редкол. П.Т. Тронько та ін., Київ 2007, s. 143-176; І.М. Ващенко, „*Радянська Мархлевщина*” як історичний феномен: польський національний район УСРР 1925-1935 рр. в історіографії, [w:] *Історія України: маловідомі імена, події, факти. Збірник статей „Реабілітовані історією”*, редкол. П.Т. Тронько та ін., Київ 2005, s. 202-215. Biografie wybitniejszych działaczy polskich z Ukrainy Radzieckiej są zamieszczone także w *Polskim słowniku biograficznym*.

kowej do zajęcia Kresów Wschodnich II Rzeczypospolitej przez wojska radzieckie po 17 września 1939 r., na mocy paktu Ribbentrop – Mołotow.

Obecnie oddajemy do rąk czytelników kolejny zbiór dokumentów obejmujący lata 1917–1939, jest to już tom 9 dotyczący wspomnianego okresu. Podobnie, jak w niektórych wcześniejszych edycjach, zamieszczamy w nim także dokumenty sprzed okresu radzieckiego, który na całej Ukrainie Naddnieprzańskiej zadomowił się dopiero w połowie 1920 r. Chcemy bowiem pokazać, że obalenie caratu w Rosji w 1917 r. na ziemiach ukraińskich zaowocowało wyzwoleniem aktywności mieszkających tam Polaków. Gdy tylko zaistniały sprzyjające warunki Polacy zaczęli zakładać w większych miastach różnego typu szkoły, stowarzyszenia kulturalne i oświatowe, instytucje samopomocowe i charytatywne. Nastąpiło ożywienie katolickiego życia religijnego.

Polacy wsparli także tworzącą się państwowość ukraińską, weszli w skład Ukraińskiej Centralnej Rady, instytucji państwowych Hetmanatu i Ukraińskiej Republiki Ludowej. Po klęsce ukraińskiego zrywu niepodległościowego obejmujący tam rządy bolszewicy, nie tylko ze względu na wspomnianą koncepcję „leninowskiej polityki narodowościowej”, ale także ze względu na wcześniejszą aktywność zarówno społeczności polskiej, jak i innych mniejszości narodowych oraz narodu ukraińskiego musieli iść na znaczące ustępstwa na polu narodowym.

Pierwsze z publikowanych w niniejszym tomie dokumentów dotyczą rozwoju polskiej oświaty w Kijowie w latach 1917–1918, funkcjonowania tam Polskiego Towarzystwa Popierania Szkoły Średniej, Polskiego Męskiego Gimnazjum Filologicznego, Polskiego Męskiego Gimnazjum Realnego, Polskiego 7-klasowego Gimnazjum Żeńskiego. Następne dotyczą już działalności organów radzieckich, np. Gubernialnych Komisji Nadzwyczajnych w Odessie, Kijowie i Winnicy w sprawie likwidacji działalności Polskiej Organizacji Wojskowej (POW)⁷. Aresztowani zostali wówczas w lutym 1921 r. członkowie POW: Leon Korzeniowski, Antoni Korzeniowski, Witold Żelichowski, Witold Swarczewski, Helena Metelska, Maria Przedromirska, Antoni Chawchaluk, Antoni Listopadski, Karol Sadowski, Jan Skawiński, Ryszard

---

⁷ Dokumenty dotyczące POW na Ukrainie zamieszczaliśmy niemal w każdym tomie naszej edycji źródłowej. Rzeczywistej działalności POW w latach 1918-1921 w całości poświęciliśmy tom IV. Natomiast fikcyjnej tzw. „sprawie POW” w latach trzydziestych tomy V i VII. Zob. *Polacy na Ukrainie*, cz. 1: *lata 1917-1939* (dalej *Polacy na Ukrainie 1*), t. I-VIII, red. S. Stępień, Przemysł 1998-2014.

Watenburg. Po krótkim śledztwie, bez możliwości obrony, rozstrzelano ich w nocy z 11 na 12 kwietnia 1921 r. Warto dodać, że za niezłomną postawę zostali pośmiertnie uhonorowani najwyższym polskim odznaczeniem Krzyżem *Virtuti Militari*⁸.

W niniejszym tomie zamieściliśmy także dokumenty polskiego Konsulatu Generalnego w Charkowie z lat 1925–1926. Najwięcej w zbiorze tym jest akt sądowych konkretnych represjonowanych osób narodowości polskiej: różnego rodzaju decyzji o wszczęciu śledztw, o zastosowaniu środka zapobiegawczego w postaci tymczasowego aresztowania, protokołów rewizji w mieszkaniach osób podejrzanych, protokołów przesłuchań podejrzanych i świadków, decyzji o konfiskacie mienia osobistego skazanych, wyroków sądowych i kolegiów specjalnych. Wśród nich warto wymienić np. Jana Wojciechowicza aresztowanego przez NKWD w 1937 r. pod zarzutem szpiegostwa na rzecz Polski i ukrywania faktu służby w armii petliurowskiej, za co został w 1938 r. skazany na karę śmierci. Wyrok nie tylko wykonano, ale w tym samym roku aresztowano jego ojca Józefa Wojciechowicza kolejarza, którego oskarżono o prowadzenie wśród robotników agitacji antyradzieckiej, a także, jak wcześniej syna, o szpiegostwo. Mimo braku konkretnych dowodów jego winny, i mimo podeszłego wieku został wyrokiem Kolegium Specjalnego skazany na 10 lat ciężkich robót w poprawczych obozach pracy.

W zbiorze, obok dokumentów archiwalnych, zamieściliśmy także kilkanaście artykułów z ówczesnej prasy polskiej lub drukowanej w języku polskim i wydawanej na radzieckiej Ukrainie: „Dziennika Kijowskiego”, „Sierpa”, „Głosu Komunisty”, „Głosu Młodzieży” i „Proletariusza Charkowskiego”. Zamieszczenie w tomie publikacji prasowych pozwala na wzbogacenie treści oficjalnych dokumentów o informacje dotyczące życia codziennego oraz ukazuje sposób transmisji polityki oficjalnej do mas ludowych, jak wówczas określano.

*

Analogicznie jak w tomach wcześniejszych, zamieszone tu dokumenty ułożone zostały chronologicznie. W rejestrach zaznaczono miejsce i datę powstania każdego z nich. Po każdym z dokumentów zaś podano informację czy został on opublikowany na podstawie oryginału lub kopii; czy był to rękopis, czy maszynopis oraz w jakim języku został sporządzony. Odnotowano miejsce jego przechowywania, sygnaturę i właściwą mu paginację.

---

⁸ Pełny wykaz członków POW odznaczonych *Virtuti Militari* i Krzyżem Walecznych zob. *Polacy na Ukrainie 1*, t. IV, s. 173-175, 181-213.

Niemal wszystkie publikowane w niniejszym tomie dokumenty powstały w języku rosyjskim lub ukraińskim, chcąc jednak uczynić je dostępnymi dla jak najszerszych kręgów społecznych drukujemy je wyłącznie w polskim przekładzie. Staramy się jednak maksymalnie zobrażować stronę techniczną każdego z dokumentów, tak maszynopisów, jak i rękopisów (np. jeśli w maszynopisie nazwiska były pisane dużymi literami to zachowujemy tę formę). Podobnie postępujemy w przypadku występujących na końcu dokumentów podpisów, pisząc dużymi literami stanowiska funkcjonariuszy NKWD lub innych radzieckich urzędników. Dużymi literami piszemy też słowa „Pytanie”, „Odpowiedź”, względnie je podkreślamy, jeśli tak jest w oryginałach dokumentów. Natomiast w przypadku rękopisów takiego zabiegu nie stosujemy, a jedynie ręczne podpisy figurujące pod dokumentami oddajemy czcionką pochyłą (kursywą). W przypadku podpisu ręcznego i zarazem maszynowego zaznaczamy ten fakt w nawiasach kwadratowych. Zachowaniu wyglądu i formy dokumentów, a także ich jak najlepszej komunikatywności służy zastosowanie przez nas trzech rodzajów przypisów: a) literowe – dotyczą zmian w danym dokumencie poczynionych przez samego jego twórcę, a więc: przekreśleń, podkreśleń pojedynczych wyrazów lub fragmentów tekstu, koloru tegoż podkreślenia, dodatkowego nadpisu nad istniejącym wierszem, braku wpisu na wypełnianym formularzu (np. daty lub numeru sprawy), a także innych ingerencji piszącego dokument lub jego przełożonego; 2) gwiazdkowe – to opis wyglądu dokumentu poczyniony przez edytora, np. kształt, kolor i treści pieczętki, uwaga o błędnie wpisanym nazwisku lub imieniu, wyglądzie urzędowego formularza; i wreszcie 3) numerowe, czyli objaśniające – są to krótkie biogramy osób występujących w dokumentach, identyfikacje miejscowości, rozwiązania i objaśnienia skrótów lub skrótowców (te ostatnie w czasach radzieckich były bardzo często stosowane). Natomiast, nie w formie przypisów, lecz bezpośrednio w publikowanym tekście, w nawiasach kwadratowych z trzema kropkami odznaczamy pominięte fragmenty dokumentu, co czynimy jedynie wyjątkowo, gdyż staramy się publikować je w całości, nawet jeśli ich pewne jego partie nie dotyczą naszego tematu. W nawiasach kwadratowych robimy także uzupełnienia imion lub terminów napisanych skrótowo, choć jedynie w wypadku, gdy dany skrót słowa byłby niezrozumiały dla czytelnika.

Pewną trudność w dokumentach tłumaczonych z języków rosyjskiego i ukraińskiego sprawia pisownia imion i nazwisk. W oryginałach dokumentów występują one w formie zrusyfikowanej bądź zukrainizowanej, np. nie „Jan”, ale „Iwan”, nie „Franciszek”, ale „Franc”, nie „Aleksander”, ale „Aleksandr” (ros.) lub „Ołeksandr” (ukr.) itd., od takiej też formy

urzędowo tworzone tzw. „otczestwa” (ukr. po bat’kowi). Jeszcze większe trudności sprawiają nazwiska, gdyż zamiast występującego w nim „rz”, radziecki urzędnik pisał „r”, zamiast „h” lub „g” – „ch”, zamiast „ó” – „u”, itd. Wiele tych imion i nazwisk w takiej formie zostawiliśmy. Jedynie wówczas, gdy całkowicie byliśmy pewni, że dana osoba jest Polakiem lub była to osoba znana z działalności publicznej to wówczas jej imię i nazwisko pisaliśmy w polskim brzmieniu i zgodnie z zasadami polskiej ortografii. Wobec tej sytuacji w publikacji, obok polskiego indeksu osób, zamieszczamy indeks nazwisk cyryliczny, w którym podajemy imiona, nazwiska i „otczestwa” w oryginalnym zapisie danego dokumentu, czyli w wersji rosyjskojęzycznej lub ukraińskojęzycznej. Uważamy bowiem, że publikowane dokumenty mają wartość nie tylko naukową, ale i społeczną, gdyż mogą służyć wielu Polakom do identyfikacji swych przodków.

Mając na uwadze także ukraińskiego czytelnika, obok polskiego spisu dokumentów zamieszczamy także ukraińskojęzyczny. Edycja wzbogacona została także indeksem miejscowości oraz kilkoma ilustracjami, np. fotografiami dokumentów archiwalnych lub czasopism, z których artykuły zostały w niniejszym tomie opublikowane.

STANISŁAW STĘPIEŃ